

ВІДГУК ОФІЦІЙНОГО ОПОНЕНТА
на дисертаційну роботу Клименко Олени Юріївни «Особливості
інституціоналізації соціального захисту дітей у кризових ситуаціях в
сучасному українському суспільстві», подану на здобуття наукового
ступеня доктора соціологічних наук за спеціальністю 22.00.04 –
спеціальні та галузеві соціології

Актуальність обраної дисертанткою теми дослідження не викликає сумнівів. Ситуація, в якій перебуває сучасна Україна, має всі ознаки системної кризи. Падіння економіки, політична нестабільність, воєнні дії, що відбуваються на Сході країни, створюють складні соціальні проблеми, з якими існуючим в державі інститутам раніше стикатися не доводилося. В таких умовах найбільше потерпають соціально вразливі версти населення, в першу чергу, діти, які потребують гарантування свого соціального захисту на державному рівні. При цьому обмежувати створення таких гарантій лише використанням правових механізмів не виявляється доцільним, бо будь-який законодавчий акт тільки тоді чогось вартий, коли забезпечує прогресивний розвиток суспільства, враховуючи пріоритетність загальнолюдських цінностей та утвердження високих стандартів якості життя. Отже, відомий постулат римського права: «Нехай руйнується світ, але панує закон» поступається своєю «абсолютністю», а на передній план висуюються проблеми інституціоналізації відповідних відносин, і пріоритет у дослідженні соціально-регулятивних механізмів переходить від юристів, для яких, за влучним висловленням Жана Карбон'є, «норма – це Бог», до «методологічних атеїстів» – соціологів. Тому застосування саме соціологічного підходу для визначення особливостей інституціоналізації соціального захисту дітей у кризових ситуаціях в сучасному українському суспільстві є не тільки вельми своєчасним, але й цілком виправданим. Останнє підтверджується також зв'язком поданої до захисту дисертації з темами **науково-дослідної роботи кафедр, де виконувалася робота, – соціології управління Донецького державного університету управління «Сучасні суспільні проблеми в соціологічному вимірі»** (номер державної реєстрації

0111U000862, термін виконання 01.03.2011 р. – 31.12.2015 р.) і соціології та політології Національного технічного університету «Харківський політехнічний інститут» «Розвиток сучасного українського суспільства: соціологічний та політологічний виміри» (номер державної реєстрації 0115U00604, термін виконання 25.02.2015 р. – 31.12.2020 р.).

Обґрунтованість наукових положень і висновків, сформульованих у дисертації О.Ю.Клименко, забезпечується чітким окресленням мети, завдань, об'єкту та предмету дослідження і є відповідною вимогам. Враховуючи, що основною метою роботи здобувачка визначила концептуалізацію особливостей процесу інституціоналізації соціального захисту дітей в умовах кризових ситуацій в сучасному українському суспільстві, то логіка її (мети) досягнення повинна була передбачати рух від первинних теоретичних концептів до абстрактних конструктів. Саме така логіка відображена в конкретних дослідницьких завданнях, які дисертантка в цілому розв'язала. Так, здійснивши операціоналізацію понять «дитина», «дитинство», «соціальний захист дітей», «кризова ситуація» у контексті умов, що вимагають оперативного втручання держави в життя дитини (с. 20-50), здобувачка провела дослідження генези та розвитку концепцій соціального захисту дітей у рамках міждисциплінарного дискурсу (с. 66-76). Це дозволило їй цілком аргументовано довести, що пріоритетом держави має бути тільки плановий напрям інституціоналізації соціального захисту дітей (на відміну від спонтанного), оскільки фінансування, матеріальне забезпечення, надання ресурсної бази та підготовка кваліфікованих кадрів повністю здійснюється державою, яка і несе відповідальність за соціальний захист дітей у суспільстві.

Аналіз сутності та еволюції солідарної, ліберальної та патерналістської моделей соціального захисту дітей (с. 81-141) дав О.Ю.Клименко змогу дійти цілком обґрунтованого висновку: кожна з них не є сталою, бо знаходиться в стані постійних трансформацій через необхідність оперативного реагувати на

нові виклики, що природно потребує інституціоналізації відповідних процедур.

Ретельне дослідження сутності, структури, видів та функцій соціальних інститутів, які опікуються дітьми (с. 164-180), забезпечило дисертантці можливість схарактеризувати систему управління соціальним захистом дітей у кризових ситуаціях (с. 198-219), визначивши, що в сучасному українському суспільстві вже існують інституціональні новоутворення, не охоплені традиційною класифікацією. Тому висновок, що в Україні зараз відбувається процес формування інституту соціального захисту дітей у кризових ситуаціях, який за кількістю покладених на нього функцій є поліфункціональним, за типом організації – формальним, за сферою та змістом діяльності – комбінованим (с. 221), виглядає обґрунтованим і цілком доведеним.

Подальші дослідницькі кроки О.Ю.Клименко пов'язані з теоретичним осмисленням поняття «нетипове дитинство» та чинників, що обумовлюють його виникнення (с. 241-270), дозволили їй довести необхідність виокремлення нової категорії дітей з нетиповим перебігом дитинства, спричиненим проведенням бойових дій на Донбасі.

Обґрунтованість наукових положень і висновків дисертації була би неповною, якби здобувачка не дослідила проблеми інституціоналізації традицій та інновацій в соціальному захисті дітей, що опинилися у кризових ситуаціях, з використанням емпіричних методів (с. 311-356). Використання даних семи досліджень, проведених протягом 2007-2015 рр., дали їй можливість визначити особливості існування в українському суспільстві дітей з нетиповим перебігом дитинства (с. 358-359), які мають бути покладені в основу процесу інституціоналізації їх соціального захисту.

Отже, сформульовані дисертанткою наукові положення і висновки ґрунтуються на використанні загальнонаукових методів теоретичного та структурно-логічного аналізу, синтезу, порівняння, моделювання та аналогій, що в поєднанні зі спеціальними соціологічними методами

анкетування, глибинного інтерв'ю, інтент-аналізу друкованих ЗМІ та Інтернет-видань забезпечує високу ступінь їх обґрунтованості. При цьому **достовірність отриманих результатів** також не викликає сумнівів, оскільки, по-перше, список використаних в дисертації джерел складає 440 найменувань, в тому числі 62 іноземною мовою, що свідчить про великий обсяг роботи, здійснений дисертанткою. По-друге, позитивно вражає емпірична база дисертаційної роботи – її географія (Донецьк, Київ, Дніпро (колишній Дніпропетровськ), Одеса), об'єми вибірок і кількість досліджень, проведених протягом восьми років (2007-2015 рр.).

Найбільш значущі елементи **наукової новизни дисертаційної роботи**, на наш погляд, можуть бути представлені в наступних позиціях.

Суттєвою інновацією являється використання здобувачкою мультипарадигмального підходу для створення соціологічної концепції інституціоналізації соціального захисту дітей у кризових ситуаціях (с. 36-51, 241-256, 271-289). Поєднання для аналізу механізмів такої інституціоналізації соціокультурного, соціально-економічного, соціально-психологічного та соціально-педагогічного підходів забезпечило дисертанці можливість обґрунтувати необхідність створення нових технологій соціального захисту дітей з нетиповим дитинством.

Безумовною новелою дисертації також є те, що авторкою вперше визначені та схарактеризовані ознаки і чинники, які детермінують специфіку процесу інституціоналізації соціального захисту дітей в умовах кризових ситуацій в сучасному українському суспільстві (с. 311-356). Саме це дозволило їй дійти виваженого висновку, що даний процес суттєво гальмують несформовані механізми державного контролю за діяльністю відповідних новоутворених структур, а також відсутність юридично обґрунтованих санкцій до порушників прав і свобод дитини.

Інновацією для сучасної соціології є запропоноване в дисертації розширення проблемного поля соціології дитинства за рахунок аналізу особливостей функціонування механізмів формування нетипового характеру

перебігу дитинства в кризових ситуаціях, пов'язаного з вимушеною соціальною депривацією та сепарацією дітей в таких умовах (с. 51-66, 225-271). Тому висновок здобувачки про те, що політична криза в Україні спровокувала виникнення збройного конфлікту, перебіг якого зумовив появу нових форм нетипового дитинства, за умов якого організація соціального захисту відбувається зі значними ускладненнями (с. 237), є цілком логічним і доведеним.

До наукових здобутків дисертантки можна віднести також те, що вона систематизувала й схарактеризувала категоріальний апарат, за допомогою якого доцільно проводити соціологічний аналіз процесу інституціоналізації соціального захисту дітей, потрапивших у кризову ситуацію (с. 20-36, 148-164, 198-219, 225-256). Основу його складають поняття «нетипове дитинство», «кризова ситуація» та «соціальний захист дітей», які досліджені в роботі досить ретельно і глибоко.

Суттєвим є внесок О.Ю.Клименко і в удосконалення теоретичних уявлень про роль кризових ситуацій у формуванні таких характеристик нетипового дитинства, як дитяча бідність, соціальна занедбаність та швидке дорослішання, внаслідок чого виникають соціальна сепарація і депривація, префігуративність, ексклюзія, асоціальність, кримінальність, міжгенераційна конфліктність (с. 225-241, 256-271, 314-355). Науковий результат отримано на підставі теоретичного і емпіричного аналізу кризових ситуацій як чинників формування нетипового характеру перебігу дитинства у дітей з обмеженими фізичними можливостями, дітей-сиріт, безпритульних та дітей тимчасово переміщених осіб із зони АТО.

Наукова новизна міститься і в положеннях, пов'язаних з удосконаленням дисертанткою системи управління соціальним захистом дітей завдяки включенню елементів, що забезпечують її функціонування на рівні місцевого самоврядування для вирішення проблем, пов'язаних з перебуванням дитини та її родини в кризовій ситуації (с. 198-219). Найбільш цікавими при цьому є ті позиції, де доведена необхідність (1) перерозподілу

обов'язків між органами виконавчої влади та органів місцевого самоврядування та (2) скасування процедури взаємного делегування повноважень щодо надання послуг з соціального захисту населенню та реалізації цільових загальнодержавних програм.

Важливе значення для соціологічної науки мають також ті позиції новизни дисертації, які сприяють подальшому розвитку відомих концептуальних положень та наукових підходів до вивчення соціального захисту дітей. В першу чергу, це стосується систематизації основних положень класичних концепцій соціального захисту дітей (солідарної, ліберальної та патерналістської), в рамках яких проведена типологізація відповідних моделей за критеріями (1) солідарності, (2) правового супроводження, (3) соціального контролю (с. 81-140).

Новизна результатів дослідження підтверджена їх апробацією у фахових наукових виданнях та публічних виступах на конференціях.

Оцінюючи **теоретичне та практичне значення дисертації** О.Ю.Клименко, зазначимо, що воно полягає у вирішенні наукового завдання, важливого для цілої низки галузей соціології, бо концептуалізація процесу інституціоналізації соціального захисту дітей в умовах кризових ситуацій в сучасному українському суспільстві сприятиме розвитку як соціології дитинства, так і соціології молоді, соціології соціальної роботи, соціології управління, соціології особистості.

Положення дисертаційного дослідження також є значущими для подальшого вивчення особливостей функціонування кризового соціуму та дозволяють розширити наукові уявлення про специфіку процесів виникнення та організаційного оформлення відповідних йому нових соціальних інститутів.

Отримані наукові результати дисертації також мають суттєве значення для вдосконалення роботи соціальних служб органів державної влади та місцевого самоврядування. Запропоновані теоретичні висновки дисертаційного дослідження щодо створення на адміністративному рівні

практики соціологічного супроводу при вирішенні проблем соціального захисту дітей, які опинились в кризових ситуаціях, вже використовуються в діяльності Управління освіти адміністрації Холодногірського (колишнього Ленінського) району Харківської міської ради (довідка № 364 Управління освіти адміністрації Ленінського району Харківської міської ради від 28.12.2015 р.).

Щодо повноти викладення наукових положень, висновків та рекомендацій дисертації в публікаціях зауважень також немає. Результати дисертаційного дослідження О.Ю.Клименко викладено у 38 наукових працях, зокрема: у 2-х монографіях, 23-х статтях у фахових виданнях України, 6-ти статтях в іноземних виданнях та 7-ми статтях і тезах у збірниках конференцій, форумів, конгресів. Дисертація пройшла апробацію на 18 міжнародних наукових конференціях, що свідчить про достатній рівень поінформованості наукової спільноти щодо отриманих О.Ю.Клименко наукових результатів. Текст автореферату відповідає змісту, структурі та логіці дисертації, а його оформлення – вимогам МОН України.

В той же час, аналіз представленої до захисту роботу показав, що вона містить низку спірних моментів і недоліків, які знайшли своє відображення в наступних **зауваженнях**.

1. Темою дисертації і, відповідно, предметом дослідження О.Ю. Клименко обрала особливості інституціоналізації соціального захисту дітей у кризових ситуаціях в сучасному українському суспільстві. Вважаю, що для докторської дисертації акцентуація на особливостях інституціоналізації певного соціального процесу не є доцільною, бо автоматично звужує проблему до визначення окремих специфічних характеристик, хоча наукова робота такого рівня повинна містити теоретичні положення, сукупність яких можна кваліфікувати як масштабне наукове досягнення.

2. На жаль, немає чіткості і у визначенні деяких ключових понять дисертації. Так, здобувачка позиціонувала поняття «дитинство» та «нетипове дитинство» в якості ключових для свого дослідження, що є цілком природним.

Проте однозначного їх тлумачення в роботі немає: на с. 51 представлено визначення дитинства (з яким, до речі, важко погодитися) як «процесу (підкреслено мною – В.П.) розвитку, що термінується з тією формою практичної та теоретичної діяльності, яка існує на рівні розвитку суспільства», а на с. 291 дитинство визначається «як період (підкреслено мною – В.П.) життя людини від народження до повноліття, що супроводжується інтенсивним біологічним, соціальним та психологічним розвитком, у процесі якого відбувається формування особистості та створюються передумови до вступу в доросле життя». ». І на цій же сторінці в наступному абзаці знов читаємо: ««Нетипове дитинство» визначено як процес (підкреслено мною – В.П.) перебування дитини в кризовій ситуації внаслідок виникнення конкретних соціальних проблем, пов'язаних з викривленням життєвих практик через виключення дитини з загальноприйнятих контекстів існування в суспільстві, результатом чого є набуття нею екзистенційного досвіду та формування нових соціальних інститутів, що дозволяють дитині пристосуватись до зазначених умов». А на с. 14 пропонується розглядати нетипове дитинство «як стан (підкреслено мною – В.П.) життєдіяльності дитини, що деформується під впливом соціальних криз, внаслідок чого виникають конкретні соціальні проблеми, пов'язані з викривленням життєвих практик, що призводить до виключення дитини з традиційних контекстів життя родини та суспільства в цілому». Отже, здобувачка розуміє ці поняття як процес, період чи стан?

3. Остання дослідницька задача, пропонована для вирішення в дисертації, передбачала необхідність «обґрунтувати на основі даних проведених емпіричних досліджень переваги, можливості, обмеження традиційних та інноваційних форм соціального захисту дітей, які потрапили у кризові ситуації, та запропонувати модель їх оптимізації» (с. 4). На жаль, заявлена модель оптимізації представлена не була.

4. Певні зауваження викликає також те, яким чином дисертантка визначила новизну власного дослідження (с. 13-17). Так, авторка зазначила,

що нею «удосконалено теоретичні засади моделі соціального захисту дітей в Україні завдяки їхньому доповненню авторською концепцією, що дозволило встановити амбівалентний характер неблагополуччя дитини ...» (с. 15). Однак, по-перше, будь-яка авторська концепція завжди є більш значущою новелою дисертації, ніж удосконалення певних вже існуючих в науці теоретичних засад, а, по-друге, амбівалентний характер неблагополуччя дитини не є інновацією для науки, бо вже доведений і психологами, і соціологами, і педагогами. Також в роботі вказано, що *дістало подальший розвиток* соціологічне визначення таких понять, як «дитина» та «дитинство» (с. 16). Проте залишилося незрозумілим, в чому конкретно полягає розвиток здобувачкою вказаних понять. Крім того, *подальший розвиток*, як пункт новизни докторського дисертаційного дослідження, може стосуватися певних парадигм, теорій (чи їх окремих положень), ідей, наукових напрямків, а поняття або уявлення про щось можуть бути тільки *удосконаленими* у разі, якщо вони не розглядаються в контексті конкретної теорії (наукового напрямку).

5. Не повною мірою відповідає назві зміст підрозділу *1.3 Соціологія дитинства: здобутки, проблеми та особливості в кризових ситуаціях* (с. 51-66). Якщо сучасний стан розвитку даної галузі соціології в ньому розкритий досить повно, то решта питань, заявлених у назві, залишилася поза увагою дисертантки. В результаті залишилося нез'ясованим, що розуміє авторка під особливостями соціології дитинства в кризових ситуаціях та яке змістовне навантаження несе цей підрозділ в представленій роботі.

6. Висновки, безумовно, є одним з найважливіших розділів дисертації, але значна їх частина в представленій роботі виглядає дещо поверхнево, оскільки основний акцент в них робиться не на власних наукових здобутках авторки (в першу чергу, чітко виписаній моделі інституціоналізації соціального захисту дітей, що перебувають в кризових ситуаціях), а на зазначенні того, що нею було зроблено в ході роботи над дисертацією, як-то: «визначено основні концептуальні підходи...», «узагальнено та структуровано наукові уявлення...», «висвітлено генезу становлення і розвитку концепцій...»,

«визначено особливості методології проведення емпіричних досліджень...», «проаналізовано теоретичні уявлення щодо особливостей функціонування системи управління соціальним захистом дітей у кризових ситуаціях...» тощо (с. 362-367).

7. На жаль, в тексті роботи зустрічається значна кількість орфографічних, синтаксичних, стилістичних та друкарських помилок, а також неточних посилань на літературні джерела.

Втім, незважаючи на висловлені зауваження вважаю за доцільне позитивно оцінити дисертаційну роботу О.Ю.Клименко і зробити наступний **загальний висновок:**

Аналіз дисертації «Особливості інституціоналізації соціального захисту дітей у кризових ситуаціях в сучасному українському суспільстві», автореферату і публікацій свідчить, що до захисту представлене завершене наукове дослідження, яке за актуальністю, науковою новизною, достовірністю результатів та практичною значущістю відповідає вимогам щодо докторських дисертацій, зокрема пп. 9, 11, 13, 14 «Порядку присудження наукових ступенів», затвердженого Постановою Кабінету Міністрів України № 567 від 24 липня 2013 р. (зі змінами), а її автор – Олена Юріївна Клименко – заслуговує присудження наукового ступеня доктора соціологічних наук за спеціальністю 22.00.04 – спеціальні та галузеві соціології.

Офіційний опонент,

доктор соціологічних наук, професор,
професор кафедри соціології та політології
Національного юридичного університету
імені Ярослава Мудрого

В.Л. Погрібна

